

5. Ковалик І.І. Система словотворчої будови мови як система систем // Доповіді та повідомлення ЛДУ. – Вип.7. – Ч.1. – 1957. – С.59-63.
6. Мамрак А.В. Нагрівник, нагрівальник, нагрівач // Культура слова. – Вип.21. – 1981. – С.34-36.
7. Мамрак А.В. Семантична структура категорії діяча в сучасній українській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К., 1983. – С.129-135.
8. Науково-технічний прогрес і мова. – К., 1978. – 195с.
9. Пінчук О.Ф. До питання про словотвірне значення // Мовознавство. – 1975. – №5. – С.42-47.
10. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – 405с.
11. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – 750с.
12. Циганенко Г.П. Словотвірне значення як категорія дериватології // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К., 1983. – С.5-17.
13. Шпортько Л.Г. Особливості функціонування науково-технічних термінів з суфіксами -тель-, -щик-, -чик-, -атор- // Мовознавство. – 1985. – №2. – С.66-68.

ДЖЕРЕЛА

1. Російсько-український науково-технічний словник / За ред. В.Перхача. – Львів, 1997. – 456с.
2. Російсько-український словник наукової термінології. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. – К., 1998. – 888с.

The article dwells upon phenomenon of word building meaning of Ukrainian scientific and technical terms. Here are analyzed substantive terms that are created from the same generant base with the help of different creative affixes. Their word building meaning is analyzed. And their role in various terminological systems is explicated.

Key words: word building type, word building meaning, derivate, scientific and technical term, suffix.

Л.М. Марчило

ЧАСОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА У “КНИЗИ РЕВІЗІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМКІВ 1545 Р.”

У статті описано часові форми дієслова в оригінальній пам'ятці XVI ст. “Книзи ревізій українських замків 1545 р.”. Проаналізовано структурні особливості форм теперішнього, минулого, давноминулого та майбутнього часів, представлених у документах.

Ключові слова: дієслово, теперішній час, минулий час, давноминулий час, майбутній час.

Нещодавно Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського опублікував пам'ятку XVI ст. — книгу № 561 Литовської метрики, у якій представлено книги ревізій українських замків 1545 року. У ній зібрано документи про обстеження стану обороноздатності Володимирського, Луцького, Кременецького, Вінницького, Брацлавського та Житомирського замків на випадок можливого нападу ворога.

Описи ревізій замків, або люстрації, проводилися на території тодішньої підлитовської України. Створювали їх службовці з центральних канцелярій, проте у цих документах відображені місцеві особливості мови, оскільки “записувачі охоче й завзято — скільки ставало спромоги — неминуче достосовувалися до вимог і узвичаєних висловів урядової мови” [9, 501].

Відомо, що “руська мова” була визнана офіційною мовою в урядових канцеляріях Великого князівства Литовського. Основою давньої ділової мови, яка була “наддіалектним і значною мірою штучним утворенням”, як припускають дослідники, була “мова канцелярій Києва та Волині, підтримувана впливом ділової мови з Галицької Русі” [7, 34]. Ю. Шевельов, характеризуючи мову урядових канцелярій, зазначав: “Руська мова, як і всяка канцелярська мова, була насичена готовими формулами у фразеології, словниці та навіть деяких варіантах написання; вона, слід гадати, не була творінням якоїсь однієї особи чи навіть однієї канцелярії, являючи собою вислід роботи кількох поколінь писарів, що частково наслідували своїх попередників, а частково оновлювали традицію. Мова кожного з них була закорінена в його рідній говірці, але у своїй колективній праці вони сполучали її зі здобутками попередньої канцелярської практики” [9, 501–502]. Називаючи серед писемних пам'яток ранньосередньокриїнської доби Люстрації 1545–1565 рр., дослідник зауважує: “Ці описи стану замків (майна та людності) склалися на підставі особистого огляду та розпитувань

урядовцями королівських канцелярій, звідки й химерна мішанина місцевих говірних рис і узвичаєних мовних канцеляризмів” [9, 511].

Слід зазначити, що руська ділова мова зазнала впливу західнослов'янських мов — чеської і польської, оскільки зразками для писарів були чеські та польські юридичні документи. Зокрема, І. Огієнко так писав про канцелярську мову на українських землях: “Цілий нарід мав той або інший близький життєвий стосунок до цих канцелярій та до актових книг, а тому обопільний вплив їх був річчу звичайною: канцелярії свої кращі соки для урядової мови брали з мови живої людової і в свою чергу й самі мали дуже великий вплив на цю мову; таким чином до української мови занесено не мало чеських слів, а ще більше слів польських” [5, 126–127].

Отже, функціонуючи на українських і білоруських землях, ділова мова вбирала в себе місцеві елементи живої мови — українські або білоруські. Хоча документи намагалися писати “руською” мовою, як вимагалось тоді у канцелярії Великого князівства Литовського на території сучасної України та Білорусі, проте зазначений період характеризувався процесом поступової демократизації літературної мови українців і білорусів “через послаблення спочатку досить сталої спільнослов'янської книжної традиції, зміцненням і закономірним змішуванням у писемності основних українських та білоруських мовних особливостей, своєрідною взаємодією з книжно-слов'янською і польською лексико-граматичними системами” [6, 681]. Крім лексичних запозичень, до ділової мови потрапляють різні граматичні форми, що вживалися в польській мові.

З огляду на це вивчення мови кожної збереженої пам'ятки, створеної на території України, є актуальним, бо поглиблює наші знання про особливості розвитку української літературної мови, а також дає змогу простежити іншомовні впливи не тільки на лексичному рівні, а й на граматичному. Мета дослідження полягає у з'ясуванні структурних особливостей часових форм, які функціонували у ранньосередньоукраїнський період.

Дієслівні форми, представлені у “Книзі ревізій українських замків 1545 р.”, загалом відбивають морфологічні особливості актової мови зазначеного періоду. У пам'ятці зафіксовано форми теперішнього, минулого, давноминулого та майбутнього часів.

У документах форми теперішнього часу можуть уживатися в прямій мові і позначають дію (стан), яка відбувається в момент мовлення, напр.: *И мы, деи, будучи украиннии слуги гтсдрьскийи, тыху привильеву и листов нашиху, которыи в себе на то маему, на тот час покладати иху не хочему; а наболеи, иж иху при соби не маемъ, а держимъ иху в Каменцу Подольскому, ув Осторожн и на иншиху сторонаху у приятелєи нашиху* (232). Варто зауважити, що ревізор після уважного обстеження замків, ознайомлення з документацією, опитування урядників і свідків повинен був точно зафіксувати всі відомості у документі, тому такі записи становлять особливий інтерес для дослідників мови.

Форми теперішнього часу в аналізованих пам'ятках здебільшого позначають постійну дію: *Втї тоє вежи, идучи в замокү по лнвои руцн, городни идуть до бакүшты Воронины — городень семү* (240); *А вн же держит две земли: вдну служебную, а другую тивуновүскую...*(251). Відповідні форми могли позначати повторювану дію: *другое село — Жолобы на Подлнскоху, звечистое ж, в том селн дванадцать члвка тяглыху, которыи такжо на замокү пашню паишуть, врутуть и шнють и жнут и с поля прячуть, и змоловши, на замокү возять; а два члвки данныху: вднинү дають в рок на замокү ведро // ведро меду прнсного, а другии дают двн седлн* (203–204); *поведають, иж частокроть ветер великийи приходить и верхи уздираеть, — потреба за часу тому впатренье вчинити* (245); *А з мещанү жадного плату на замокү нетү, вдно, деи, повинни снно косити вдин ден в году, половица иху косят, а половица — гребут* (250).

Форми теперішнього часу, а також простого майбутнього, зафіксовані в пам'ятці, переважно зберігають давні закінчення. Зокрема, форми першої особи однини тематичних дієслів фіксуються із закінченням -у /-ю: *пью* (112), *прячу*, *держу* (125), *прошу* (254); *привезу* (111), *куплю*; атематичні дієслова — з афіксами -мү, -м: *емъ* (112), *мамъ*, *мам* (125), *мам* (171) — пор. *не маю* (173), *не влмъ* (215). У складі перфекта — *есми: довхдывалься есми* (209).

У другій особі однини вживаються такі форми: *береш* (246), *продаеш* (247), *сажаєшь*, *продаєшь* та ін. Афікс -ши не вживається.

Форми III особи однини теперішнього та майбутнього часу атематичних і тематичних дієслів виступають з афіксами -тү, -ть, -т: *ест* (101), *естъ* (104), *сидить* (204), *держить* (205), *не дбаєт* (206), *стоит* (248), *кажєт* (251), *может*, *вказует*, *не хочєт* (251); *рєскажєть* (104), *возмєть* (106), *згинєть* (112), *усхочєть* (123), *вчинить*, *привезєть* (172), *не вышдєт* (228). У більшості випадків переважає афікс -тү. Слід зазначити, що такі форми як нормативні тоді подавалися у граматиках. Написання без -тү трапляються дуже рідко: *не можє* (143), *можє* (216).

У першій особі множини виступають афікси **-мо, -мы, -мі, -м: не памятамы** (111), **привозимъ** (112), **держымъ, не видаемъ, не бачимо** (123), **платим** (172), **тягнем, можемъ** (216), **штмовляемъ, маем; не вѣдаем** (126), **не вѣмы** (127), **есмо** (123); **попишемъ** (124), **принесемъ** (128); **пойдемъ** (254). Іноді в одному реченні аналізовані форми мають різні афікси: **Мы, што мамы з ласки его милости предьковѣ и его мѣлсти гѣдрское, — тогда мамы за верностѣ цнотливыхъ служѣбѣ нашихъ, которыи предьковѣ наши и мы сами кровопролитемѣ и нелитованем горлѣ и маемѣности нашихъ ку предькомѣ его королевское мѣлсти завѣжды были и теперѣ нештѣмнѣне быти хочемъ, в которыхъ есмо звыкли себе мѣти и к пану нашому заховати** (127). В аналізованій пам'ятці переважають варіанти **-мі, -м**. Варіант **-мы**, як і **-ми**, на думку В.М. Русанівського, виступає у зазначений період “у релігійній і діловій літературі як данина церковнослов'янській традиції” [8, 110–111].

Форми другої особи множини залишаються без змін порівняно з попереднім періодом: **держыте** (101), **выбираете, покладаете** (125), **кажете, маете** (126), **есте** (130).

Афікси третьої особи множини представлені варіантами **-тъ, -ті, -т: ходять** (100), **будують** (113), **прыводять** (127), **хотѣть** (144), **ездять** (195), **кажуть, боронят** (202), **идуть** (204), **мѣшкають** (214) **чинят** (220), **мають** (236), **живуть** (247), **выгоняють** (248), **скупуют** (249), **просят; дадутъ** (254), **пожъгутъ** (157), **продадутъ, вчинѣть**.

Однією з особливостей аналізованої форми є відсутність епентетичного л перед закінченням **-ять: робятъ** (103), **робят** (176). Інколи вживаються форми з флексією **-еть** замість **-ать: косетъ** (112), **грабет** (134), **гатетъ** (176), **звозетъ** (177). Ця риса характерна для пам'яток, створених на північних територіях, де форми з такими закінченнями вживаються й досі.

На окрему увагу заслуговує дієслово **быти** у формах теперішнього часу. Форми дієслова **быти** загалом вживаються правильно: А то *суть* волости и села... (252); чого *естъ* завѣжды потреба (242); А села ... , которыи *суть* земяномѣ розданы, в томѣ имѣ помагали (250); ... в которыхъ земляхѣ дерево бортное *естъ* (252). Проте інколи трапляються поодинокі випадки вживання однини замість форм множини: А то *естъ дѣла* и бронныи *речи* замку Кремьянецкого (202). Замість двоїни вживається або однина, або множина: В которого Лаврина *естъ сыны два* навчоныхѣ (229); А *кухни двѣ* добры *суть* (132). Зрідка вживаються комбіновані форми дієслова **быти** (*есмо естъ* (128), *естъ есмо*), що в староукраїнських пам'ятках кваліфікують як полонізми [4, 194–195].

Минулий час представлений формами, генетично пов'язаними з формами перфекта: аналітичні форми з допоміжним дієсловом **быти** у формі теперішнього часу, прості — без допоміжного дієслова, складні, у яких дієприкметник і допоміжне дієслово у постпозиції злилися в одне слово, а також форми, у яких допоміжне дієслово стоїть у препозиції. Форми аориста та імперфекта в аналізованих документах не зафіксовані, хоча вони зрідка трапляються в інших пам'ятках зазначеного періоду, проте не відбивають живої мови того часу [4, 218].

Усі книги фіксують аналітичні форми минулого часу з допоміжним дієсловом **быти** у формі теперішнього часу, тобто форми перфекта. Допоміжне дієслово могло вживатися у формі першої або другої особи однини чи множини: *есте вбродили* (125), *есте не позывали* (130), *пытали есмо* (146), *есми вглядаль* (239), *есми чиниль* (240), *есмо... вправляли* (243), *казаль есми* (244), *довѣдывальсѣ# есми* (244), *еси наимоваль* (246), *еси починаль* (247), *еси мелъ, еси устегальсѣ#, еси приказаль, еси борониль* (248) та ін. Як видно з наведених прикладів, переважають форми з препозитивним допоміжним дієсловом, що стають менш продуктивними порівняно з попередніми століттями. Очевидно, вони зовсім не вживалися у мові народній, але в діловій мові вважалися нормативними з погляду писарів, які складали документи.

Переважають форми минулого часу без допоміжного дієслова. На той час це були живі форми, які активно вживалися в мові: А *вн, деи, гроши у гѣдр# побравши, к тому насѣ приневолиль* и *грабиль* и новину намѣ *вчиниль* (240); тую волость *упросил* себе в короля его мѣлти староста житомирский небожчик пан Дмитрѣ, и сын его Бгухвалѣ тую волост *держал*, и по смерти его жона его *продала* небожчику кнѣзю Костенѣтину, и тепер тую волост держить кнѣгини Ильина# к Чуднову (252).

Форми чоловічого роду мають суфікси **-л** та **Ѡ** *мѣль* (124), *могъ* (127), *знашоль* (133), *впер* (142), *стерег* (144), *вывез* (162), *казаль* (195), *выбил* (201), *вмер* (230), *посадил* (253). Перехід **-л** у **-ѣ** в аналізованих текстах не засвідчено, що можна пояснити суворим дотриманням традиційних написань. Зокрема, І.М. Керницький зазначає, що у XVI ст. форми минулого часу на **-въ** у пам'ятках Волині та північних територій уживаються рідко [4, 212].

Іноді у тексті трапляються особливі форми минулого часу, сформовані на основі колишнього перфекта. Відповідне морфологічне явище позначають терміном “минулий особовий час” [8, 91]. Це були форми першої або другої особи однини чи множини, особові афікси яких могли виступати як у

постпозиції, так і в препозиції, приєднуючись до займенників чи службових слів. У постпозиції дієприкметник зливається з допоміжним дієсловом: а іншиху вежѹ и городень ещо нихто на сховане собѣ не вбнялѹ и я для того *не могломъ* городенѹ всихѹ, на имя чи# *есть*, списати (241); Я теж в томѹ имѹ, кривды не чинячи, *зложиломъ* то на розѹсудокѹ и на волю гѣддрѣскую (244); W давани стацѣи и подвод на послов и гоньцовѹ и дворенѹ гѣддрѣскихѹ *пыталомъ*: «Хто бы перед тымѹ здавна даивал и тепер хто повинен давати?» (250).

Таких форм у пам'ятці виявлено набагато менше, ніж форм без допоміжного дієслова. Здебільшого повторюються ті самі дієслова: *не могломъ* виведати (241) — пор. *не могло-мъ* нічого вивѣдати (209), *пыталемъ* (217), *вбачиломъ* (242), *пыталомъ*, *зложиломъ* (249, 250), *казаломъ* (246) та ін. Форми, утворені на основі перфектних (*zrobił-em, zrobił-am, zrobił-om*), у зазначений період вживалися в польській мові [10, 307—309]. Це дало підстави білоруським дослідникам стверджувати, що в актовій мові вони були запозиченнями з польської мови. Проте у формах, зафіксованих у пам'ятках Волині, північних територій України, до дієприкметника чоловічого роду на -лѹ приєднується скорочена зв'язка *омъ*, а прикладів з *емъ* значно менше. У сучасній польській мові форми середнього роду типу *czytałom* майже не вживаються, на відміну від форм чоловічого та жіночого роду. На думку українських мовознавців, складні форми минулого часу “були властиві живій мові на значній території українських земель”, оскільки вони досі вживаються як паралельні до простих форм минулого часу в багатьох говорах південно-західного наріччя [1, 311–312], хоча у формі чоловічого роду суфікс -л- перейшов у -в-.

У документах трапляються приклади дієслів з афіксами минулого особового часу у препозиції стосовно дієприкметника, які приєдналися до займенника чи службового слова: а вы бы мною ся мѣли вымовѣляти, *жесмы* через князя бискупа луцкого тоѣ уталы военѹное *не пришмовали* и на тои теперешней раде вашои *перестали* (126); *мысмо* яко wt мещан луцких, такѹ и wt людеи волостныхѹ довѣдавших#, все то на всобливомѹ мѣстѹци при томѹ же реистре достаточне *выписали* (147); Бо яко-м живѹ, — такового простого а слабого замѹку украиного *не видел* (215); ...иже-м што вткрите а нестыдливе *писал* и ясне *вбъявилъ* (254). Виявлено цікаві приклади, у яких разом уживаються і складна форма, і афікс минулого особового часу (залишок допоміжного дієслова) у препозиції: Я-мъ водлѣ того реистру ихѹ *мусиломъ* то все в реистѹр мои гѣддру его мѣлти вписати (234); А такѹ, которыи вни вежи и бакшгу и городни водлѣ давное повиноватости своеѣ поднялися сами заняти и направити, я-мъ то меновите *вписалъ*; а которыхѹ тежѹ межи себе хотѣли закрити, я-мъ то выискавши, *далом* w томѹ знати (243). Цікавими є також приклади з афіксом -хмо : Што гѣдрѹ королѹ его мѣтѹ рачил писати до насѹ, слугѹ своихѹ, ижѹ вашу мѣлтѹ пѣна раду своего комисаремѹ тутѹ до Вольни прислати рачил, розказалѹ его мѣлтѹ намѹ, слугамѹ своимѹ, абыхмо привилѹя-листы свои на имѣнѹя, на мыта перед вашою мѣлстѹю *покладали* (123); И ради быхмо на тот часѹ их *вказали*, нижли кды кѣнзи и панове – вся земля Вольньска#, – мешкаючи на супокоиныхѹ имѣнѹхѹ, на тоѣ покладанѣ листов не призволили (232). У білоруських пам'ятках такі форми також набули поширені і “як факультативні варіанти минулого часу” навіть потрапляли до деяких друкованих джерел (“Апокрисис” 1598 р.) [2, 211–212]. Мовознавці по-різному пояснювали походження цього афікса. На думку В.М. Русанівського, на утворення таких форм певною мірою вплинула польська мова, проте не слід зараховувати їх до запозичень [8, 93–94]. У польській мові поширення афіксів -ech, -ch, -chmy у формах минулого часу набуло в XV–XVI ст., але мало регіональний характер [10, 308].

У Метриці писарі часто уживають форми минулого часу, відсутні у сучасній українській мові: *не робливали* (244), *присыльваль* (244), *не робливали* (246), *не стрегивали* (247), *хоживала* (249), *даивал* (250), *даивали*, *ношивали*, *не даивали* (251), *прихоживали*, *игрывали* (252) та ін. Відповідні форми, збережені в російській мові, Ф. Буслаєв визначав як «минулий багатократний» або «давноминулий час» [3, 150], а в сучасних граматиках кваліфікують як форми минулого часу дієслів недоконаного виду багатократного способу дії. У пам'ятці вони можуть входити до складу перфекта: А то все *есмо мѣвали* за нелѣтованѣемѹ горѹлѹ и статковѹ нашихѹ и послугѹ, которыи *есмо чинивали* на мѹногихѹ мѣстѹцох (125).

Зрідка у книгах уживаються форми давноминулого часу, якими позначалася дія, що передувала іншій минулій дії або відбувалася в далекому минулому. У документах виявлено лише форми нового типу, яка складалася з дієприкметника на -лѹ і допоміжного дієслова в перфекті, причому вже без зв'язки (*есмъ, еси...*): за тою городнею пришли городни пустыи, которыи передѹ тымѹ *роздалъ былъ* з розказанѹ# гѣддрѣского пан Василеи Тишковичѹ (142); И тежѹ дали знати, ижѹ гѣдрѹ его мѣлстѹ *казалъ был* Бабинскому своими пенезми гѣддрѣскими тотѹ мостѹ заробити, где жѹ, деи, внѹ вжо *былъ вѣдналъ* за двадцат копѹ грошеи вни мостѹ вробити, вкромѹ хлѣба и стравы, и столѣпѣ на тотѹ мостѹ было наготовано (248); За которою ж, деи, роботу того мосту кѣтѹ Корецкии

в землях пять коней взяли; а мещане, што *были* половицу того мосту *вробили* со всімъ, — то, деи, все наместники кнзьи Воитех порубали и пожогу (248). Іноді трапляються форми плюсквамперфекта нового типу із залишком допоміжного дієслова: По написани тыхъ справ замѣковых *хотѣломъ были* вглядати и довѣдаться sprawy...(206). Допоміжне дієслово в аналітичній формі може стояти і в препозиції, і в постпозиції щодо дієприкметника.

Крім простих форм майбутнього часу доконаного виду, у документах представлені аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду (буду + інфінітив), а також форми передмайбутнього часу.

В усіх книгах вживаються аналітичні форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом **бути** в особових формах та інфінітивом недоконаного виду: а вни вжо *будуть вѣдат* на што вную достал вбротити маюти (107); а теперѣ вжо того паркану *робити не будутъ* (110); Старосте житомирскому кнзю Богушу Федоровичу Корецкому и инымъ старостамъ житомирскимъ, хто и напотомъ вт насѣ тот замок нашѣ Житомирѣ *держати будетъ* (246). Форми майбутнього часу в актовій мові вживаються набагато рідше, ніж інші часові форми, що зумовлено специфікою аналізованих текстів. У складі форми виступає інфінітив тільки недоконаного виду. Отже, можна констатувати їх стабілізацію.

В аналізованій пам'ятці фіксується приклад аналітичної форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *"ти у препозиції*: Іно штобы есте нигде на новых мытах... мыта на нихѣ не брали, а хто *иметь* на новыхѣ мѣстех, которыи жѣ установлены после дяди нашего, великого князѣ Витовта, мыто *брати* // брати, — в тыхѣ имѣнь# повтѣнимаемѣ (160). Такі форми вживалися в актовій мові і в XIV–XV ст. На основі відповідних форм з допоміжним дієсловом у постпозиції утворилися синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду в українській мові.

Інфінітивні конструкції з іншими дієсловами (*маю, хочу*), хоча й позначають дію майбутньої реалізації, як окремі форми майбутнього часу у зазначений період вже не вживаються. Дієслова *имати, имѣти* (переважно без початкового *и*) виступають з інфінітивами і доконаного, і недоконаного виду. Конструкції мають модальне значення, напр.: И хто, деи, колвекѣ што //што привезетѣ — то *мает* там *продати* (172) — "повинен продати". У складі сполуки *хочу* + інфінітив дієслово *хотѣти* зберігає лексичне значення 'хотіти', 'бажати', 'наміряться' та ін., напр.: А назвышѣ маеть встатис# два свирѣны а бакѣшта а городень девѣтѣнадцать — того вжо вни ни на кого *не хотять вправовати* ани камѣнья и колодок, ани коля на нихѣ *возити* и *держати*, бо, поведають, ижѣ з вековѣ того не робливали (244).

Зрідка вживаються форми передмайбутнього часу: ... прошу его млѣсти гѣдрѣ и Панов Рад ихѣ млѣсти в ласкавое а млѣстивое втпущене, естли *буду* в томѣ их млѣсти *згрешилъ* и *завинилъ*, иже-м што вткрите а нестыдливе писал и ясне вѣявилъ (254); А вежде в чомѣ *буду згрешилъ* а в которых члонѣкахѣ промѣкнулѣ, абы ми его млѣть гѣдрѣ то втпустити, а моего недостаточного и вбогого розуму своим, гѣдрѣскимѣ, наивышѣшим а ростропнымѣ розумомѣ поправити рачил (254). Пізніше форми з дієприкметником доконаного виду зовсім вийшли з ужитку, а з дієприкметником недоконаного виду збереглися в окремих північних та південно-західних говорах і продовжують функціонувати поряд з формами *буду* + інфінітив.

Отже, система часових форм дієслова в актовій мові XVI ст. мала певні особливості, що зумовлено специфікою самої офіційної мови урядових канцелярій Великого князівства Литовського, яка базувалася на давньоруській орфографічній системі і зазнавала впливу польської мови. Функціонуючи на різних етнічних територіях, ділова мова поповнювалася елементами живої мови, поширеними у певному регіоні, проте такі явища не завжди знаходили відображення у тодішній писемній практиці через стійкість норм ділової мови. Деякі форми, представлені в аналізованій пам'ятці, не збереглися в сучасній українській літературній мові, деякі продовжують досі функціонувати у діалектному мовленні, що свідчить про їх активне вживання на відповідних територіях у той період. Проте більшість ужитих у пам'ятці часових форм — теперішнього, майбутнього, минулого (типу *робили*), давноминулого — засвідчують подальший розвиток часової системи дієслова, успадкованої від попереднього періоду, проте ділова мова лише частково відбивала живі риси розмовної української мови, що функціонувала на території Волині, Східного Поділля та Київщини у XVI ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). — Ужгород: Закарпатське обл. вид-во, 1960. — 416 с.

2. Булька А.М., Жураўскі А.І., Крамко І.І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.
3. Буслаев Ф. Опыт исторической грамматики русского языка. Часть II. Синтаксис. – М., 1858. – 428 с.
4. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. – К.: Наук. думка, 1967. – 286 с.
5. Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський Апостол. Літературно-лінгвістична монографія. Т. I–2. – Варшава, 1930. – 520 +192 с.
6. Півторак Г.П. Українсько-білоруські мовні контакти // Українська мова. Енциклопедія /Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 681–682.
7. Русанівський В. Вступ // Історія української мови. Фонетика / Редкол. В.В. Німчук, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1979. – 368 с.
8. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
9. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.
10. Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. Gramatyra historyczna języka polskiego. – Warszawa: WUW, 2006. – 580 s.

Джерела

Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005. – 600 с.

The article deals with verbal tense forms in the original manuscript XVI c. “Revisions of Ukrainian Fortresses in 1545”. The structural particularities of the present, past, pluperfect and future verb forms represented in the documents are analysed.

Key words: verb, the present tense, the past tense, the pluperfect tense, the future tense.

Ю.М. Пацаранюк

ЧАСТКИ ЯК АКТУАЛІЗАТОРИ ІРОНІЧНОГО СМІСЛУ РЕЧЕННЯ

Синтаксичний рівень, або сферу речення й тексту, прийнято аналізувати як найвищий рівень існування й функціонування мовних одиниць. Така позиція речення зумовлює високий рівень абстракції семантики, яка притаманна йому. “Значення речення, по суті, відповідає ситуації чи її частині, яку сприймаємо або маємо намір описати, причому ситуації не конкретної, а узагальненої сукупності структурно подібних випадків” [4, 143].

До найбільш актуальних у сучасній синтаксичній теорії належать питання взаємодії формально-граматичних і семантичних показників у реченні, проблеми типології синтаксичних зв'язків і семантичних відношень, різні аспекти функціонування синтаксичних одиниць. Причому граматичні форми, які раніше розглядалися розрізнено і формально, сучасна синтаксична наука розглядає комплексно, у взаємозв'язку форми і змісту речення як багатоаспектної одиниці. Це стосується також цілої низки суб'єктивно-модальних форм, а зокрема часток, які прийнято вважати відносно замкненою групою модальних слів. Частки здебільшого використовують для утворення нових додаткових смислів, адже вони виявляють широкі комбінаторні контекстуально зумовлені властивості.

Проблема функціонування часток у структурі речення, визначення їх семантико-синтаксичних особливостей вирішується у мовознавстві по-різному. Деякі дослідники називають частки модальними актуалізаторами [2, 23-27] через їхню функцію виділення смислових компонентів висловлення. Введення модальних та емоційно-експресивних актуалізаторів у тканину речення служить важливим засобом емоційного та семантико-синтаксичного виділення окремих слів і цілих синтаксичних блоків. У реченні частки створюють ефект присутності особи мовця, вони наділені певною інформацією про нього, оскільки виражають подану ним емоційну та раціональну оцінку твердження [2, 23].

Синтаксична природа часток у лінгвістиці знаходить неоднозначне тлумачення і підтверджується їх винятковим вживанням у реченневих структурах. Так, автори “Граматики української мови” І.Вихованець та К.Городенська вказують на те, що частки сьогодні отримали статус морфеми синтаксичної сфери, тому що, “подібно до синтетичних морфем, не мають лексичного значення, але, на відміну від них, функціонують не в складі морфологічного слова, а обслуговують здебільшого сферу синтаксичного слова та сферу синтаксичної одиниці-конструкції-речення, виділяючи та підкреслюючи тему або рему при актуальному членуванні речення чи